

اعجاز عرفانی قرآن کریم از منظر امام خمینی (قدس سره)

سیدخاورعباس کاظمی

کارشناسی ارشد رشته تفسیر و علوم قرآن، جامعه المصطفی العالمیه

چکیده:

قرآن شریف از حیث دانش عرفان به قدری جامع لطائف و حقایق و سرایر و دقائق توحید است که عقول اهل معرفت در آن حیران می ماند، و این اعجاز بزرگ این صحیفه نورانیه آسمانی است؛ نه فقط حسن ترکیب و لطف بیان و غایت فصاحت و نهایت بلاغت و کیفیت دعوت و اخبار از مغیبات و احکام و اتقان تنظیم عاقله و امثال آن، که هر یک مستقلاً اعجازی فوق طاقت و فارق عادت است؛ امام خمینی معتقد است که هر کس اهل عرفان و دارای دانش صحیح عرفانی باشد و قرآن را از نظر عرفانی مطالعه کند اعجاز آن را از این زاویه درک می کند و الا فقط به فصاحت لفظی و غیره آن خواهد پرداخت. بنابراین، امام خمینی رحمه الله اعجاز ادبی و بلاغی قرآن را قبول دارد و معتقد است اعجاز قرآن وجوه متعددی دارد که کمترین وجه آن، جنبه ادبی است و اهل معرفت واقعی، اعجاز قرآن را در توحید و شناخت حقایق و معارف الهی جست و جو می کنند که جهت اصلی اعجاز قرآن، در معارف بلند و عمیق توحیدی آن است. به نظر وی، مهمترین وجه اعجاز قرآن، در بیان معارف بلند توحیدی و اعتقادی قرآن است. هیچ فیلسوف، متکلم یا عارفی را نمی توان یافت که بتواند به زیبایی و دقت قرآن مجید، علوم حقیقی مربوط به اسماء و صفات الهی، عالم مجردات و مسائل مبدأ و معاد را بیان کند. این وجه اعجاز قرآن، برای آگاهان به معارف توحیدی آشکار است و اختصاص به عرب زبانان ندارد.

واژه های کلیدی: اعجاز عرفانی، امام خمینی

مقدمه

قرآن کریم کتاب جامع، جهانی و جاودانه الهی است؛ که به همه استعدادها و نیازهای انسان پاسخ می دهد از جمله تشنگی معنوی و عرفانی انسان را سیراب می کند و معجزه جاویدان پیامبر اسلام⁷ و سند زنده و برهان اثبات رسالت و حقانیت ارتباط او با خداست بتوسط معارف بلند عرفانی قرآنی که در قالب الفاظ آن هم به اوج فصاحت و بلاغت در کلام و حیانی جلوه نموده است. اسمای حسناى الهی در قرآن تجلی نموده و این هدیه مبارک آسمانی همه اندیشمندان حقیقت جو و خرد ورز را به دل سپاری فرا می خواند. هدف اساسی از نزول قرآن صعود انسان است. قرآن آدرس است که انسانها آن را بخوانند و بفهمند و به آن عمل نمایند و به مقام قرب الهی نایل شوند و لازمه تحقق این هدف آن است که همگان با ذهنی جستجوگر، به منظور استفاده از سفره گسترده الهی و رفع نیازهای

فکری، معنوی و عملی خویش در محضر وحی حاضر شوند و از قرآن که سند نبوت پیامبر اسلام⁷ و قانون اساسی اسلام است راه و رسم زندگی توحیدی و سعادت آفرین را (در پرتو دانش عرفان قرآنی و اسلامی) بیاموزند.

مفاهیم و کلیات اعجاز قرآن کریم

در این مقاله بر آنیم که با بیان کلیات و مفاهیم اعجاز قرآن کریم، با شناختن وجوه و ابعاد اعجاز قرآن کریم بررسی نمائیم که مهمترین وجه اعجاز قرآن، در بیان معارف بلند توحیدی و اعتقادی عرفانی قرآن است که اولین بار حضرت امام خمینی (قدس سره) با اندیشه عرفانی‌شان آنرا از حیث دانش اسلامی عرفان مطرح نموده‌اند.

معجزه از کلمه عجز گرفته شده که به معنای ضعف و ناتوانی است.¹ دانشمندان لغت بین «عجز» به سکون جیم، «عجز» به فتح جیم و «عجز» به ضم جیم، فرق قائل شده‌اند،² اولی و دومی را به معنای "ضعف و ناتوانی" در مقابل معنای قدرت³ و سومی را "آخر و پایان شیء" معنا کرده‌اند.⁴ واژه معجزه و اعجاز و مشتقات آن، حدود 26 مرتبه در قرآن به کار رفته است که مراد از همه آنها معنای اصلی و لغوی آن (ضعف) می‌باشد، مانند: فَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ⁵

در قرآن کریم و کلام پیامبر اسلام و صحابه و تابعین، واژه اعجاز و معجزه به مفهومی که اکنون رایج است به کار نرفته است، بلکه اصطلاح مذکور را همانند بسیاری از اصطلاحات دیگر مانند معاد... در طول تاریخ عقاید و کلام اسلامی متکلمان اسلامی وضع کرده‌اند. شاید نخستین بار در قرن سوم بود که واژه اعجاز به همین معنای امروزی خود به کار گرفته شد.

در قرآن کریم، واژگان دیگری وجود دارد که بیانگر این مقصود است؛ برای شاهد مثال چند نمونه از آیات قرآن کریم را که مترادف معجزه و اعجاز می‌باشند مورد بررسی قرار می‌دهیم:

• آیه؛

به معنای علامت و نشانه روشن. آن چه پیامبران علیهم السلام نشان و دلیل نبوت می‌دانند، آیه شمرده شده است: «وَرَسُولًا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ أَنِّي أَخْلَقُ لَكُمْ مِنَ الطَّيْرِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ»⁶؛ و (او را) رسول و فرستاده به سوی بنی اسرائیل (قرار داده که به آنها می‌گوید): من نشانه‌ای از طرف پروردگار شما برایتان آورده‌ام؛ من از گل چیزی به شکل پرند می‌سازم، سپس در آن می‌دمم و به فرمان خدا، پرندهای می‌گردد. این انتظار، همگانی و منطقی دانسته شده است که مخاطبان پیامبران علیهم السلام از آنان آیه و معجزه‌ای برای اثبات ادعای رسالت الهی طلب می‌نموده‌اند: «قَالَ إِن كُنتَ جِئْتَ بِآيَةٍ فَأْتِ بِهَا إِن كُنتَ مِنَ الصَّادِقِينَ»؛ (فرعون) گفت: اگر نشانه‌ای آورده‌ای، نشان بده اگر از راست‌گویانی.⁷

• بینه؛

«بین» و «بان» در لغت به معنای ظاهر شدن و انکشاف است؛ رهنمود و دلالت واضح و روشن؛ خواه عقلی باشد یا حسی. قرآن می‌فرماید:

«قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ»⁸؛ من دلیل روشنی از پروردگارتان برای شما آورده‌ام.

¹ - ابن منظور، لسان العرب، ج 9، ص 58.

² - ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج 4، ص 232.

³ - ابن منظور، لسان العرب، ج 9، ص 58 و خلیل، ترتیب العین، ج 1، ص 215 ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج 4، ص 232.

⁴ - راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ج 2، ص 553 و جوهری، صحاح اللغة، ج 3، ص 883 ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج 4، ص 232.

⁵ - توبه 2/9

⁶ - اعراف، آیه 117-126

⁷ - پیام قرآن، ج 7، ص 287 و راهیان نور، ص 126-130 دفتر تبلیغات اسلامی.

⁸ - آل عمران، آیه 49

• برهان:

ارائه دلیل و حجت را گویند همانگونه خداوند می فرماید:

«يَأْتِيهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَ كُمْ بُرْهَنٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَأُنزِلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا»⁹؛ ای مردم، دلیل روشن از طرف پروردگارتان برای شما آمد و نور آشکاری به سوی شما نازل کردیم.

• سلطان:

«سَلَطَ وَ تَسَلَّطَ» به معنای نیرو، تمکن و حجت و دلیل است. دلیل را بدان جهت سلطان گویند که افکار و قلوب را چیره می‌سازد: «... وَ مَا كَانَ لَنَا أَنْ نَأْتِيَكُمْ بِسُلْطَنِ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ»¹⁰ و ما هرگز نمی‌توانیم معجزه‌ای جز به فرمان خدا بیاوریم!

• بصیرت:

به مفهوم وضوح و روشنی و ادراک درونی می‌باشد: «قَدْ جَاءَكُمْ بَصَائِرٌ مِّن رَّبِّكُمْ»¹¹

دلایل روشن از طرف پروردگارتان برای شما آمد. نشانه‌های الهی پیامبران علیهم السلام به گونه‌ای بود که موجب دریافت و آگاهی درونی مردمان می‌شد.¹²

درقرآن کریم لفظ اعجازدرباره خود قرآن به کارنرفته اما تعبیرات مشابه آن که همگی دلالت برمعجزه بودن قرآن کریم دارند فراوان به کار رفته است برخی آیات تحدی عبارتند از:

الف: و إن كنتم في ريب مما نزلنا على عبدنا فأتوا بسورة من مثله¹³. و اگر در باره آنچه بر بنده خود نازل کرده‌ایم شک و تردید دارید، (دست کم) یک سوره همانند آن بیاورید؛

ب: و ما كان هذا القرآن ان يفتری من دون الله... قل فاتوا بسورة من مثله¹⁴. بگو: «اگر راست می‌گویید، شما هم ده سوره ساختگی همانند این قرآن بیاورید؛

ج: قل فاتوه بعشر سور مثله مفتریات.¹⁵ بگوشماهم ده سوره ساختگی هماننداین بیاورید؛

د: قل لئن اجتمعت الانس و الجن على ان یأتوا بمثل هذا القرآن لایاتون بمثله¹⁶ بگو «اگر انسانها و پریان (جن و انس) اتفاق کنندکه همانند این قرآن را بیاورند، همانندآنها نخواهند آورد؛

ه: فلیأتوا بحدیث مثله.¹⁷ اگر راست می‌گویند سخنی همانند آن بیاورند!

این آیات با تعبیرات مختلف مساله اعجاز قرآن و مبارزه طلبی را بیان کرده اند.

قرآن تنها معجزه ماندگار و حاضر است که گواه همیشه صادق و راهنمای انسان ها می باشد. نه پیش از بعثت پیامبر صلی الله علیه و آله کسی اثری همانند قرآن آورده و نه بعد از بعثت کسی را یاری برابری با آن و آفرینش اثری همانند قرآن بوده است نیز سر جاودانگی اعجاز قرآن این است که اسلام - برخلاف ادیان پیشین - آئینی است همیشگی و به زمان یا مکان خاصی محدود نیست، بلکه سازگار فرهنگ زمانی و الهی باشد معجزه آن نیز نباید محدود به زمان و مکان معینی باشد؛ چرا که محدود بودن معجزه سبب

⁹ - اعراف، آیه 106

¹⁰ - اعراف، آیه 105

¹¹ - نساء، آیه 174

¹² - پرسمان قرآنی، ص: 62

¹³ - سوره بقره، آیه 23.

¹⁴ - سوره یونس، آیه 38

¹⁵ - هود آیه 13

¹⁶ - اسرا آیه 88

¹⁷ - طور 34

خواهد شد که نسل های آینده شاهد معجزه ای که گواه دین حق باشد نباشند. پیداست که تکلیف چنین افرادی به ایمان، تکلیف غیرمنطقی و برخلاف حکمت الهی می باشد. بنابراین قرآن که خود استدلالی بر حقانیت خویش است، در عصر رشد و شکوفایی اندیشه بشری و نیز تا آخر زمان برای همه عصرها و نسل ها معجزه است و بر خلاف سایر معجزات که با رفتن آورنده شان از بین می رفت، او ماندگار و برهان جاودانگی آئین اسلام خواهد بود. اندیشمندان به خوبی دریافته اند که قرآن از ابعاد مختلف و متعدد معجزه است البته هر کس از زاویه ای خاص به اعجاز قرآن نگریسته است. سکاکی گفته است: «ان اعجاز القرآن یدرک و لایمکن التعمیر عن وصفه» اعجاز قرآن، یافتنی است نه بیان کردنی¹⁸ و دانشمندان قرآن وجوه زیادی و گوناگون اعجاز قرآن بیان نموده اند دکتر محمد علی رضایی اصفهانی در بحث ابعاد اعجاز قرآن (از آغاز تا قرن پانزدهم) بالغ بر هشتاد وجوه اعجاز قرآن کریم را مورد بررسی قرار داده اند و ایشان هفتاد و یکمین وجه از وجوه اعجاز را {معارف بلند عرفانی از امام خمینی (قدس سره)} شمرده اند.¹⁹

با گذشت زمان، جنبه های تازه ای نیز از اعجاز قرآن روشن می شود. لذا اعجاز قرآن، خود بحث دامنه داری و گسترده ای است که بررسی و مطالعه هر گوشه آن، نوشتاری مفصل و مستقل را می طلبد. در این نوشتار حاضر، تصویری کوچک و کلی از بحث مفصل و طولانی و پر رمز و راز اعجاز معارف بلند عرفانی قرآن کریم از منظر امام خمینی (ره) ارائه شده است.

(علم آدم الاسماء...) معارف بلند عرفانی و تأویل متون مذهبی و دینی به قرآن و حدیث منحصر نمی باشد، سابقه ای طولانی دارد حتی در کتب آسمانی و دینی پیشین، مانند تورات و انجیل هم تأویل و تفسیر عرفانی صورت گرفته است ولی همچون قرآن معجزه جاویدانی نبوده و تحریف شده. تأویل و تفسیر عرفانی قرآن کریم از قرون اولیه اسلامی در میان مسلمانان مطرح بوده است. اما این وجه اعجاز عرفانی را همچون امام خمینی کسی مطرح نکرده است " اندیشه عرفانی ایشان بر مباحث علوم قرآنی سایه افکنده و موجب برجسته کردن بخش های خاص معارفی قرآن حتی بعد اعجاز شده و تاریخ مند کردن اعجاز است"²¹ در قرن پانزدهم امام خمینی (قدس سره) معتقد است که جهت اصلی اعجاز قرآن کریم، در معارف بلند و عمیق توحیدی قرآن است.

اما آنچه محل بحث و مورد نظر ماست اعجاز عرفانی قرآن است که حقیقت قرآن، مقاصد و مطالب قرآن را بیشتر نمای اعجاز عرفانی قرآن در بردارنده مباحث مهم معرفتی همچون مقولات عرفان قرآنی از قبیل معرفت خداوند، هدف محوری و نهایی قرآن، هدایت به سبب اسلام، نجات انسان از زندان طبیعت، تهذیب نفس و انسان سازی، احیای قلوب، احتجاج و استدلال بر معارف حق، بیان قوانین ظاهر شریعت، احوال معاد و براهین آن، بیان احوال کفار و معاندین، کیفیت جهاد و پیامبر و اصحاب، قصص انبیا و اولیا می باشد؛ بر اساس این دانش عرفان قرآنی امام خمینی از میان وجوه اعجاز قرآن، تأکید بیشتری بر اعجاز عرفانی می نمایند و بالاترین و بزرگ ترین معجزه قرآن، همین است؛ مسائل عرفانی به آن نحو که در قرآن کریم است در کتاب دیگر نیست آن مسائل بزرگ عرفانی که در یونان و نزد فلاسفه آن سابقه نداشت و کتب ارسطو و افلاطون، بزرگ ترین فلاسفه آن عصرها، از رسیدن به آن عاجز بودند.²²

اعجاز قرآن کریم از منظر امام خمینی (قدس سره)

در دوره معاصر، امام خمینی (قدس سره) عالم ربانی عارف به معارف بلند عرفانی قرآن کریم در خصوص مسأله اعجاز قرآن کریم، نظری خاص داشته و رویکردی منحصر به فرد و متفاوت با دیگران دارد چون مسأله اعجاز قرآن کریم یکی از مسایل مهم دینی ماست که در دو رشته علوم اسلامی، {علم کلام و علوم قرآنی} مشترکاً مورد بحث قرار می گیرد لذا اصل مسأله اعجاز قرآن امری مسلم و غیر

18- مفتاح العلوم «القرآن العظیم هدایته و اعجازه فی اقوال المفسرین» محمد صادق عرجون، ص 158.

19 - علوم قرآن 2 (اعجاز قرآن) دکتر رضائی محمد علی اصفهانی ص 124

20 - سوره البقره آیه 31

21- تفسیر قرآن مجید (بر گرفته از آثار امام خمینی) سید محمد علی ایازی ج 1 ص 139.

22 - صحیفه نور، امام خمینی، ج 16، ص 210

قابل تردید بوده اما آنچه مهم است بررسی وجه اعجاز آن است که بسیار جای بحث دارد. نظریه امام خمینی (قدس سره) را اینجا بصورت مستقل مورد بررسی قرار می دهیم تا روشن گردد که جهت اصلی اعجاز قرآن کریم، از منظر امام راحل (قدس سره) چیست؟ وقتی از این زاویه آثار امام خمینی (قدس سره) را مطالعه می کنیم به این مساله پی می بریم: وجه مهمی که در اندیشه امام (قدس سره) مغفول و مهجور مانده، بعد عرفانی ایشان است که کمتر به آن پرداخته شده عرفان در سرتاسر زندگی امام خمینی (ره)، غالب بود به ویژه در مباحث قرآنی ایشان، سبقه عرفانی مشهود است. آیت الله هادی معرفت (ره)، نظرات امام خمینی (قدس سره) را در بردارنده ابعاد گوناگون توصیف و تصریح کرد: سیره امام (ره) در بردارنده ابعاد گوناگونی در زمینه های گوناگون اجتماعی، سیاسی، فلسفی و... است، اما ایشان به قرآن عنایتی ویژه داشتند و زندگی علمی و سیاسی خویش را بر مبنای این کتاب مقدس قرار دادند.²³

امام خمینی (قدس سره) به جهت شیوه عرفانی خود در فهم قرآن اصلی ترین چهره اعجاز قرآن را "معانی بلند عرفانی" آن می داند و معتقد است که بزرگترین و سرآمدترین اعجاز قرآن در عرفان آن است.²⁴

الف) بالاترین و مهمترین وجه اعجاز (عرفانی) قرآن نزد امام خمینی (قدس سره)

امام خمینی رحمه الله در عین حال که اعجاز بلاغی قرآن کریم را قبول دارد، اخبار از غیب را وجهی دیگر بر اعجاز قرآن کریم می داند و اعجاز در تشریح و دقت در قانون و قانونگذاری را قبول دارد؛ ولی معتقد است که جهت اصلی اعجاز قرآن کریم، در معارف بلند و عمیق توحیدی آن است. بنا بر نظر وی، به دلیل این که مردم عصر نزول قرآن تنها تخصص فصاحت و بلاغت را داشتند، اعجاز بلاغی قرآن شهرت بیشتر یافت و در واقع، اعجاز قرآن وجوه متعددی دارد که کمترین وجه آن، جنبه ادبی است و آنان که از علوم حقیقی بی بهره اند و تنها ترکیبات لفظی و صنایع ادبی را نهایت علم و عرش المعرفه خود می دانند، به اعجاز فصاحت و بلاغت توجه می کنند و اهل معرفت واقعی، اعجاز قرآن کریم را در توحید و شناخت حقایق و معارف الهی جست وجو می کنند؛ چیزی که تنها در قرآن یافت می شود و در هیچ کتاب دیگر حتی درجه پایین آن یافت نمی شود، مگر آن که از قرآن بهره گرفته باشد. امام خمینی (قدس سره) در تبیین اعجاز عرفانی قرآن کریم می فرماید: این کتاب عزیز در محیطی و عصری نازل شد که تاریک ترین محیط و عقب افتاده ترین مردم در آن زندگی می کردند و به دست کسی و قلب الهی کسی نازل شد که زندگی خود را در آن محیط ادامه می داد، و در آن حقایق و معارفی است که در جهان آن روز چه رسد به محیط نزول آن سابقه نداشت، و بالاترین و بزرگ ترین معجزه آن، همین است؛ آن مسائل بزرگ عرفانی که در یونان و نزد فلاسفه آن سابقه نداشت و کتب ارسطو و افلاطون، بزرگ ترین فلاسفه آن عصرها، از رسیدن به آن عاجز بودند و حتی فلاسفه اسلام که در مهد قرآن کریم بزرگ شدند و از آن استفاده ها نمودند به آیاتی که به صراحت زنده بودن همه موجودات جهان را ذکر کرده، آن آیات را تأویل می کنند، و عرفای بزرگ اسلام که از آن ذکر می کنند همه از اسلام اخذ نموده و از قرآن کریم گرفته اند، و مسائل عرفانی به آن نحو که در قرآن کریم است در کتاب دیگر نیست.²⁵

امام خمینی قرآن کریم را کتاب معرفه الله و طریق سلوک به آن معرفی می کند.²⁶ نیز می فرماید: عظمت اسلام و قرآن کریم و بزرگی بزرگان اسلام به قانون های راست و درست و معارف و حقایق بلند پایه آنها و تربیت ها و تعلیم های خردمندانه آنهاست که

23 - سایت اندیشه قم خیرگزاری قرآنی کشور 1384/11/07

24 - اعجاز قرآن در نظر اهل بیت عصمت و بیست نفر از علمای بزرگ اسلام، دکتر سید رضا مودب، ص 95.

25 - صحیفه امام خمینی، ج 16، ص 210

26 - صحیفه امام خمینی، ج 16، ص 209

کفیل سعادت ابدی و نورانیت همیشگی هستند و عهده دار زندگی این جهان و آن جهان هستند.²⁷ قرآن کریم برای همین آمده است که تربیت کند انسان ها را. قرآن کریم، کتاب انسان سازی است، می خواهد انسان درست کند...²⁸ و در جای دیگر می فرماید: قرآن کریم کتاب تربیت انسان است²⁹ اما اینکه چگونه معارف قرآن معجزه است امام خودشان توضیح می دهند که به چه ترتیبی می توان اعجاز عرفانی و معنوی قرآن کریم را تقریر کرد، به همان روالی که در اعجاز بیانی استدلال می میشود³⁰ این بخش از اعجاز را برهانی می کند و اینگونه توضیح می دهد:

آن معارفی که به برکت بعثت رسول اکرم در عالم پخش شد- کسانی که مطلع اند که این معارف چی است و تا آن اندازه‌ای که ماها می‌توانیم ادراک بکنیم- می‌بینیم که از حد [درک] بشریت خارج است؛ اعجازی است فوق ادراک بشریت از یک انسانی که در جاهلیت متولد شده است، در جاهلیت بزرگ شده است و یک آدمی بوده است که در یک محیطی پرورش یافته است که اسمی از این مسائل اصلاً نبوده در آن وقت. محیط آنجا اصلاً راجع به مسائل دنیا و به مسائل عرفان و فلسفه و سایر مسائل اصلاً آشنایی نداشتند و در تمام عمرش، حضرت آنجا بوده، یک سفر مختصری کرده است که چند وقتی، یک چند روزی، سفر کرده و برگشته. آن وقت، وقتی که بعثت حاصل شد، انسان می‌بیند که یک مطالبی پیش آورده است که از حد بشریت خارج است.

این اعجازی است که برای اهل نظر، دلیل بر نبوت پیغمبر است، و آلا ایشان به خودش نمی‌توانست این کار را بکنند. نه تحصیلاتی داشت، حتی نوشتن را هم نمی‌دانست. مسائل، یک مسائل بزرگی است که ما نمی‌توانیم در اطرافش صحبت کنیم و کشف هم نشده است؛ برای خود ایشان است و کسانی که خاص‌الخاص ایشان هستند. این یک امر اعجاز است؛ غیر از اعجاز چیز دیگری نمی‌تواند باشد.³¹ نیز امام خمینی (قدس سره) در این زمینه می‌فرماید: بعثت و نزول وحی از جانب خدای تبارک و تعالی بر قلب مبارک آن سرور آمده، اسراری است برای بشر تا کنون معلوم نشده است. آنکه قرآن کریم دنبالش بوده است حتی برای متعمقان آخر الزمان هم به آن طوری که باید کشف نشده است و همین مقداری که معلوم شده است و کشف شده است، وقتی که ملاحظه کنید با قبل از اسلام و معارف قبل از اسلام و فلسفه قبل از اسلام و عدالتهای اجتماعی قبل از اسلام می‌بینید که همین مقدار هم یک تحول عظیمی در دنیا پیش آورده است که سابقه نداشته است و لاحق هم ندارد. در سیر عرفانی، شما ملاحظه بفرمایید که قبل از اسلام چی بوده است و بعد از اسلام و با تعلیمات اسلام مقدس و قرآن کریم چه شده است.³²

دکترسید رضا مودب در بحث اعجاز قرآن دیدگاه امام خمینی (قدس سره) را اینگونه بیان نموده: که ایشان معتقد است به خاطر همین وجوه اعجاز قرآن، به ویژه اعجاز عرفانی آن، بشر از آوردن آن، احساس عجز نموده و بر بزرگی آن اعتراف دارد.³³

(ب) معارف بلند عرفانی قرآن کریم

امام خمینی (قدس سره) با تاکید زیادی در زمینه جهت اصلی اعجاز قرآن کریم، در معارف بلند می‌فرماید: باید دانست که در این کتاب جامع الهی، به طوری این معارف، از معرفه الذات تا معرفه الافعال، مذکور است که هر طبقه به قدر استعداد خود از آن ادراک

27 - کشف الاسرار ص 63

28 - صحیفه امام خمینی، ج 12، ص 423-424

29 - همان، ج 14، ص 153

30 - تفسیر قرآن مجید (بر گرفته از آثار امام خمینی) سید محمدعلی ایازی ج 1 ص 144.

31 - صحیفه امام، ج 20، ص: 239-240

32 - صحیفه امام، ج 18، ص: 261-262

32 - اعجاز قرآن در نظر اهل بیت عصمت و بیست نفر از علمای بزرگ اسلام، دکترسید رضا مودب، ص 96

می کنند؛ چنان چه آیات شریفه توحید و خصوصاً توحید افعال را علماء ظاهر و محدثین و فقهاء طوری بیان و تفسیر می کنند که به کلی مخالف و مبین است با آن چه اهل معرفت و علماء باطن تفسیر می کنند و نویسنده هر دو را در محل خود درست می داند؛ زیرا که قرآن شفای دردهای درونی است و هر مریض را به طوری علاج می کند... برای هر یک از طبقات علماء ظاهر و باطن، طوری شفای امراض است و در عین حال که بعضی آیات شریفه، مثل آیات اول حدید و سوره مبارکه توحید، به حسب حدیث شریف کافی،³⁴ برای متعمقان از آخرالزمان وارد شده، اهل ظاهر را نیز از آن بهره کافی است، و این از معجزات این کتاب شریف و از جامعیت آن است.³⁵

امام خمینی (قدس سره) راجع به همین آیاتی که در روایات ما وارد شده است که برای متعمقین آخر الزمان وارد شده است، (بطور مصداقی نمونه ها را ذکر می کنند): مثل سوره «توحید» و شش آیه از سوره «حدید»، گمان ندارم که واقعیتش برای بشر تا الآن و تا بعدها بشود آن طوری که باید باشد، کشف بشود. البته مسائل در این باب خیلی گفته شده است، تحقیقات، تحقیقات بسیار ارزنده هم بسیار شده است، لکن افق قرآن بالاتر از این مسائل است.

همین آیه شریفه هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ³⁶ انسان خیال می کند که خوب، اول خلق، الله است و آخر هم همان است، و عرض می کنم که ظاهر هم به حسب آثارش است و باطن هم به حسب اسمائش. لکن اصلاً این مسأله این نیست که ما می فهمیم و فهمیده اند، مسائل بیش از این مسائل است. «هُوَ الظَّاهِرُ» اصل ظهور را به غیر خودش می خواهد نفی کند از غیر خودش، ظهور مال اوست. واقع مطلب همین است، منتها فهم این معنا که ظهور، ظهور اوست و عالم و تمام هستی ظهور اوست، فهم این مشکل است. و هُوَ مَعَكُمْ³⁷ که در همین آیات وارد شده است، «معکم» یعنی همراه ماست، او اینجاست و ما اینجا. این معیت، مثلاً فلاسفه «معیت قیومیّه» می گویند، قیومیّه ولی مسأله را حل می کند؟ مثل معیت علت و معلول است؟ مثل معیت جلوه و ذی جلوه است؟ مسائل این نیست. متعمقین آخر الزمان هم به اندازه عمق ادراکشان بهتر از دیگران فهمیده اند، و آلا حد قرآن آن است که إِنَّمَا يَعْرِفُ الْقُرْآنَ مَنْ خُوِّطِبَ بِهِ.³⁸ این «يعرف القرآن من خوطب به» این نحو آیات است و آلا بعضی آیاتی که مربوط به احکام ظاهریه است و مربوط به نصایح است که همه می فهمند. آنی که «لَا يَعْرِفُهُ إِلَّا مَنْ خُوِّطِبَ بِهِ» یعنی خود رسول اکرم، یعنی واسطه هم نمی تواند بفهمد، جبرئیل هم نتوانسته است. جبرئیل امین هم یک واسطه ای بوده است که خوانده است بر حضرت، این آیاتی که از غیب بر او وارد شده است، و مأمور شده است که برساند، اما آن هم «مَنْ خُوِّطِبَ بِهِ» نیست. «مَنْ خُوِّطِبَ بِهِ» فقط خود رسول اکرم است، و دیگران هم که به واسطه آن نوری که از حضرت رسول صلی الله علیه و آله - در قلب - آن تعلیم نورانی که از قلب او به قلب خواص او بوده است، به واسطه او فهمیده اند. و اما دست امثال ما و بشر عادی کوتاه است از اینکه واقعاً بدانند که «هو معکم» یعنی چه، چه معیتی است این؟ - وَ هُوَ نُوْرُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ - اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ³⁹ این چی است؟ «نور السموات» چی است؟ چطور «نور سموات» است؟ و لهذا «نور السموات» گفته اند و هیچ ربطی به آیه ندارد. تحول معنوی و تحول عرفانی که به واسطه قرآن پیدا شده است فوق همه مسائل است. و بشر، هر کس از یک بعد به قرآن نگاه کرده است، و بعضی بعد ظاهرش را، بعد مسائل اجتماعی را، بعد مسائل سیاسی را، بعد مسائل فلسفی، بعد مسائل عرفانی. لکن آن بعد حقیقی که بین عاشق و معشوق است، آن سرّی که بین خدا

34 - اصول کافی کتاب توحید ج 1 ص 123

35 - آداب الصلوه، ص 186

36 - سوره حدید آیه 3

37 - سوره حدید آیه 4

38 - بحار الانوار ج 24 ص 237-238 ح 6.

39 - سوره نور آیه 35.

و پیغمبر اکرم است، آن یک مطلبی نیست که ماها بتوانیم بفهمیم چی است قصه.⁴⁰ این همه فرمایشات امام راحل و نکات عرفانی قرآنی ایشان اعجاز عرفانی قرآن را بیان می نمایند.

ج) نمونه های معارف بلند عرفانی قرآن کریم

برای اثبات اعجاز قرآن کریم بنا بر اهداف و مقاصدی که برآثر آن ثمره علمی و عملی در جوامع بین المللی مترتب می گردد وجه اعجاز عرفانی قرآن کریم خیلی موثر خواهد بود و واقعا از مقاصد نزول قرآن جنبه عرفانی کلام الهی است که ضمیر و وجدان انسان را از خواب غفلت و خفتگی بیداری و بصیرت نماید تا انسان مقصد زندگی (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) نماز آن خداییم و به سوی او بر می گردیم.⁴¹) را درک نماید. این همان عرفان حقیقی است که آغاز حرکتش بیداری انسان از خواب و رویای حیات طبیعی محض است و آگاهی از این که وجود او، در حال تکاپو، در مسیر خیر و کمال، در متن هدف خلقت عالم هستی قرار می گیرد. این عرفان که مسیرش [حیات معقول] و مقصدش قرار گرفتن در جاذبه کمال مطلق است، به لقاءالله منتهی می گردد لذا وقتی طالب حقیقت با دید عرفان اسلامی در آیات و روایات تفکر و تدبیر می کند ایمان آن تقویت می یابد و اعمال همه زندگی او رنگ الهی پیدا می کنند که خالق هستی می فرماید: صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ رنگ خدایی (بپذیرید! رنگ ایمان و توحید و اسلام!) و چه رنگی از رنگ خدایی بهتر است؟! و ما تنها او را عبادت می کنیم.⁴²) و این امر باعث اثبات حقانیت قرآن کریم و پیامبر اسلام⁷ می شود.

نکات عرفانی قرآن کریم در آثار امام خمینی (قدس سره) فروان یافت می شود چون منش و روش ایشان در بیان معارف مکتب حقه باگرایش عرفان الهی و حقیقی بوده است و ایشان معتقد است که: قرآن کریم مرکز همه عرفان ها است مبدا همه معرفت است.⁴³ بطور شاهد فقط به چند نمونه عرفانی قرآنی وی را مختصرا برای تبیین مطلب بسنده می کنیم که بیانگر معارف بلند عرفانی قرآن کریم می باشند همچون تفسیر سوره حمد امام خمینی که حکایت از روش عرفانی رمزی و اشاری ایشان در تفسیر و تاویل دارد و غیر..... مثلا ایشان در تفسیر سوره حمد می فرماید در تبیین این که غایت حمدها خداست، پس از ذکر آیه شریفه إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ - ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ (غاشیه، آیات 25 و 26) بیان می دارد که رجوع انسان کامل به خداست و انسان کامل، فانی فی الله است و می افزاید: و آیاب الخلق الیکم و حسابهم، سرّی از اسرار توحید، و اشاره به آن است که رجوع انسان کامل، رجوع الی الله است؛ زیرا که انسان کامل، فانی مطلق و باقی به بقاءالله است و از خود تعین و آنیت و آنانیت ندارد؛ بلکه خود از اسمای حسنی و اسم اعظم است. سپس در ادامه بیان می دارد که قرآن سرشار از نکات عرفانی است که اهلش می تواند آن را درک کند و همان اسرار نهایی، سبب عظمت و بزرگی قرآن شده است.⁴⁴

{إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ} امام در مورد علت ذکر نعبد و نستعین، به صورت صیغه متکلم مع الغیر، با آن که گوینده آن، واحد و یک نفر است، به سه نکته عرفانی ذیل اشاره می کند: (الف) عابد برای پذیرش عبادتش به حیلۀ ای شرعیه متوسل شده است تا عبادتش مقبول شود و آن این است که عبادت خود را ضمن عبادات سایر مخلوقات، که از جمله آنها عبادات اولیاء الله است و عبادت آنها مورد قبول است، تقدیم می نماید تا بدین وسیله عبادت او نیز قبول شود؛ زیرا از عادت کریم نیست تا تبعیض قایل شود و برخی را بپذیرد و برخی را ردّ نماید. (ب) چون تشریح نماز در ابتدای امر به جماعت بوده، این لفظ به شکل جمع آورده شده است. (ج) چون

⁴⁰ - صحیفه امام، ج 18، ص: 262-263.

⁴¹ - سوره بقره، آیه 156

⁴² - سوره بقره، آیه 138

⁴³ - صحیفه امام، ج 19، ص: 438

⁴⁴ - تفسیر سوره حمد، امام خمینی، ص 44

همه موجودات و همه ذرات عالم به حمد او مشغول هستند، لذا با صیغه جمع خدا را عبادات می کنند و از او کمک می طلبند. حضرت امام خمینی (ره) در این زمینه می فرماید: چون سالک در الحمد لله، جمیع محامد و ائنه را از هر حامد و ثناجویی در ملک و ملکوت، مقصور و مخصوص به ذات مقدس حق نمود... و در فطرت تمام موجودات، خصوصاً نوع انسانی، خضوع در پیشگاه مقدس کامل و جمیل علی الاطلاق ثبت و ناصیه آنها در آستانه قدسش بر خاک است؛ چنان که در قرآن شریف می فرماید: **وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَّا تُفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ**،⁴⁵ و دیگر آیات شریفه و اخبار معصومین که مشحون از این لطیفه الهیه است، مؤید برهان حکمی متین است. پس چون سالک الی الله به قدم استدلال برهانی یا ذوق ایمانی یا مشاهده عرفانی این حقیقت را دریافت، در هر مقامی که هست دریابد که جمیع ذرات وجود و سکنه غیب و شهود، عابد علی الاطلاق و پدید آورنده خود را طلبکارند؛ پس با صیغه جمع اظهار کند که جمیع موجودات در همه حرکات و سکنات خود عبادات ذات مقدس حق تعالی کنند و از او استعانت جویند.⁴⁶ یکی دیگر از جهات و نکات عرفانی اعجاز قرآن کریم آن است که عمیق ترین و ظریف ترین مطالب و اسرار توحید را بیان کرده است؛ همانند آیات آغازین سوره حدید و آیات سوره توحید که برای شناخت خدای متعال چیزی بالاتر و فراتر از آن قابل تصور نیست و هیچ کتاب دیگری حقیقتاً از این جهت قدرت برابری با قرآن مجید را ندارد. این جنبه اعجاز قرآن، کاملاً واضح و روشن و غیرقابل تردید است و برای همیشه تحدی آن از این جهت برای تمام مردم دنیا، اعم از عرب و عجم و عالم و غیرعالم، آشکار است.⁴⁷ به بیان نکته های ظریف عرفانی است؛ مثل تسبیح تشریحی همه موجودات و حیات و شعور آنها. و دیگر از مطالب این صحیفه الهیه، قصص انبیاء و اولیاء و حکماء است، به قدری معارف الهیه و تعلیمات و تربیتهای ربوبیه مذکور و مرموز در آن است که عقل را متحیر کند. و اینکه قصص قرآنی، مثل قصه آدم و موسی و ابراهیم و دیگر انبیاء علیهم السلام، مکرر ذکر شده، برای همین نکته است که این کتاب، کتاب قصه و تاریخ نیست، بلکه کتاب سیر و سلوک الی الله و کتاب توحید و معارف و مواعظ و حکم است. و در این امور، مطلوب تکرار است تا در نفوس قاسیه تأثیری کند و قلوب از آن موعظت گیرد.⁴⁸ پس جامعیت قرآن در هدایت و معارف بلند توحیدی و عرفانی آن، مهمترین وجه اعجاز قرآن نزد امام خمینی است. مقصود ما آن است که راه استفاده از این کتاب شریف را که تنها کتاب سلوک الی الله و یکتا کتاب تهذیب نفوس و آداب و سنن الهیه است و بزرگ ترین وسیله رابطه بین خالق و خلق و عروه الوثقی و حبل المتین تمسک به عز ربوبیت است.⁴⁹

نتایج و جمع بندی:

در این مقاله با بیان کلیات و مفاهیم اعجاز قرآن کریم، باشناختن وجوه و ابعاد اعجاز قرآن کریم بررسی نمودیم و تصویری کوچک و کلی از بحث مفصل و طولانی و پر رمز و راز اعجاز معارف بلند عرفانی قرآن کریم از منظر عالم و عارف به معارف قرآنی و عرفانی امام خمینی (ره) ارائه شده است و به این نتیجه رسیدیم که مهمترین وجه اعجاز قرآن از حیث اعجاز علمی با محوریت دانش عرفان، در بیان معارف بلند توحیدی و اعتقادی عرفانی قرآن است. در قسمت آخر مقاله چند نمونه از آیات قرآن کریم که در آثار امام خمینی به نکات عرفانی آن پرداخته شده و بیانگر معارف بلند عرفانی قرآن کریم می باشند مختصراً بیان گردید همچون تفسیر سوره حمد امام خمینی که حکایت از روش عرفانی رمزی و اشاری ایشان در تفسیر دارد و غیر.....

45 - اسراء، آیه 44

46 - تفسیر سوره حمد، ص 64

47 - نامه های عرفانی، کنگره اندیشه های اخلاقی و عرفانی امام خمینی، ص 168.

48 - آداب الصلاة، ص: 187

49 - آداب الصلاة، ص 194

بطور خلاصه بالاترین و مهمترین وجه اعجاز قرآن در پرتو دانش عرفان از منظر امام خمینی (قدس سره) در معارف بلند قرآنی است با دانش و اندیشه عرفانی شان اینگونه تبیین و تلخیص میشود که ایشان می فرمایند: قرآن شریف تنها کتاب سلوک الی الله و یکتا کتاب تهذیب نفوس و آداب و سنن الهیه است و بزرگ ترین وسیله رابطه بین خالق و خلق و عروة الوثقی و حبل المتین تمسک به عز ربوبیت است و قرآن شریف به قدری جامع لطائف و حقایق و سرایر و دقایق توحید است که عقول اهل معرفت در آن حیران می مانند، و این اعجاز بزرگ این صحیفه نورانیه آسمانی است؛ نه فقط حسن ترکیب و لطف بیان و غایت فصاحت و نهایت بلاغت و کیفیت دعوت و اخبار از مغیبات و احکام و اتقان تنظیم عائله و امثال آن، که هر یک مستقلاً اعجازی فوق طاقت و فارق عادت است.

امام خمینی (قدس سره) معتقد است که هر کس اهل عرفان باشد و قرآن را از نظر عرفانی مطالعه کند اعجاز آن را از این زاویه درک می کند و الا فقط به فصاحت لفظی و غیره آن خواهد پرداخت. بنابراین، امام خمینی رحمه الله اعجاز ادبی و بلاغی قرآن را قبول دارد و معتقد است اعجاز قرآن وجوه متعددی دارد که کمترین وجه آن، جنبه ادبی است و اهل معرفت واقعی، اعجاز قرآن را در توحید و شناخت حقایق و معارف الهی جست و جو می کنند که جهت اصلی اعجاز قرآن در پرتو دانش عرفان، در معارف بلند و عمیق توحیدی آن است. هیچ فیلسوف، متکلم یا عارفی را نمی توان یافت که بتواند به زیبایی و دقت قرآن مجید، علوم حقیقی مربوط به اسماء و صفات الهی، عالم مجردات و مسائل مبدأ و معاد را بیان کند. این وجه اعجاز قرآن، برای آگاهان به معارف توحیدی آشکار است و اختصاص به عرب زبانان ندارد.

امام خمینی رحمه الله مهمترین و بزرگ ترین معجزه قرآن را در مسائل عرفانی و معنوی می داند. از نظرایشان، اعجاز قرآن در تهذیب نفس و ارائه بهترین راه سلوک الی الله و تبیین رابطه بین خالق و مخلوق است، و قرآن، دعوت به تهذیب نفوس و تطهیر بواطن از ارجاس طبیعت و تحصیل سعادت، و بالجمله، کیفیت سیروسلوک الی الله است.

از آن چه مورد بررسی قرار گرفته، معلوم گردید که امام خمینی (قدس سره) در بیان وجه اعجاز قرآن راه جدیدی را پیش گرفته و نظر خاص و منحصر به فردی در این زمینه ابراز داشته و در مقایسه با نظرات دیگر مفسران و متکلمان در بحث از اعجاز قرآن، نظریه امام خمینی (قدس سره) از شمول بیشتر برخوردار بوده و در عین حال ملموس تر و قابل درک تر است؛ بنا بر نظریه امام خمینی (قدس سره)، توحید و اعجاز قرآن روشن تر و واضح تر و برای همه مخاطبان قرآن قابل درک است.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

آداب الصلاة، امام خمینی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمه الله، تهران، 1380
اعجاز قرآن در نظر اهل بیت عصمت و بیست نفر از علمای بزرگ اسلام، دکتر سید رضا مودب، انتشارات احسن الحدیث، قم، 1379.
پیام قرآن، ج 7، ص 287 با استفاده از نرم افزار پرسمان قرآنی دفتر تبلیغات اسلامی.
پژوهشی در اعجاز قرآن (علوم قرآن 2) دکتر رضائی محمد علی اصفهانی (جزوه متن درسی) مدرسه عالی قرآن و حدیث سال 91-1390.

تفسیر سوره حمد، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمه الله، تهران، 1375.
تفسیر قران مجید (بر گرفته از آثار امام خمینی) سید محمد علی ایازی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمه الله، تهران، 1384.
ترتیب العین، خلیل، ج 1، ص 215.

راهیان نور، ص 126-130 دفتر تبلیغات اسلامی

سایت: اندیشه قم www.andi sheqom.com

- صحیفه امام، مجموعه آثار امام خمینی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام تهران، 1378.
- صاح اللغه ، جوهری، ج 3 ص 883
- عرجون، محمد صادق، القرآن العظیم هدايته واعجازه في اقوال المفسرين، مكتبة الكليات، قاهره، 1966
- كشف الاسرار، مجموعه آثار امام خمینی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران.
- لسان العرب، ابن منظور، دار احیاء التراث العربی، بیروت، 1405 هـ .
- معجم مقاییس اللغه، ابن فارس، ج 4، ص 232 .
- مفردات الفاظ القرآن ، راغب اصفهانی ، ج 2، ص 553 .
- مفتاح العلوم، سکاکی، محمد بن علی، بی تا، قم، انتشارات ارومیه.
- مجله پژوهش های قرآن و حدیث، شماره 2.
- نرم افزار پرسمان قرآنی دفتر تبلیغات اسلامی.
- نامه های عرفانی، کنگره اندیشه های اخلاقی و عرفانی امام خمینی رحمه الله، قم، 1381.